

І.Д. Бех, доктор психол. наук,
дійсний член НАПН України,
директор Інституту проблем
виховання НАПН України

ДУХОВНА БЕЗПЕЧНІСТЬ-НАПРУЖЕНІСТЬ У ВИХОВАННІ ТА РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

За умов невизначеності смислоціннісних орієнтирів людини розкриття механізмів розвитку особистості як детермінант її морально-духовного життя набуває особливої значущості. Механізми розвитку особистості як певні способи розгортання цього процесу досліджуються з позиції їх адекватності, ступеня особистісно перетворювальних можливостей, часових характеристик і особливостей. У виховній практиці використовуються механізми наслідування, ідентифікації, емоційного зараження, свідомості й самосвідомості, вольового зусилля. На перший погляд, за комплексного їх використання вагомих проблем у вихованні та розвитку особистості не повинно бути. Та насправді реалії інші. Сучасна людина далека від морально-духовної досконалості. Тож можна припустити, що в теоретичних поглядах стосовно сутності згаданих механізмів відсутня важлива ланка, неврахування якої призводить до зниження їх загальної виховної ефективності. Пошук цієї ланки змушує виконати диференційованіший аналіз структури способу дії, яким визначається той чи інший виховний механізм.

Духовна безпечність як психічний стан людини

Пошукові зусилля вчених донедавна зосереджувалися на нормативному представленні операційного складу механізмів особистісного розвитку. У дослідженнях механізмів свідомості виокремлювали найраціональніші способи переконання: логічну структуру суджень, їх оптимальне словесне оформлення та кількість, з якою без значних внутрішніх ускладнень може оперувати вихованець.

Однак при цьому не осмислювались на високому теоретичному рівні умови, за яких певний виховний механізм стає основою розгортання відповідної внутрішньої діяльності суб'єкта. Адже відомо, що лише за адекватних умов можливе здійснення будь-якої – як внутрішньої, так і зовнішньої – предметно-перетворювальної дії. Отже, відсутність або ж невідповідність умов гальмує імпульс до дії, попри наявність необхідних засобів її здійснення.

Негативною умовою, що перешкоджає нормативному функціонуванню будь-якого виховного механізму, на нашу думку, є *внутрішня духовна безпечність*, яка стримує безперервний процес духовної самозміни особистості з усвідомлення свого особистісного образу “Я”. Внутрішня безпечність суб'єкта пов'язана з безтурботністю, пасивністю, недбалим ставленням до діяльності та поведінки, з відсутністю старанності, необхідної психічної напруги. Безпечність стає суттєвим деструктивним потенціалом, коли з ситуативного явища трансформується у більш-менш сталий психічний стан, що визначає своєрідність різних психічних процесів людини.

Духовна безпечність проявляється в недоречному, поблажливому ставленні особистості до самої себе. Тут – виражена самополегкість. Цей психічний стан може характеризуватися вибірковістю, коли пов'язується лише з конкретними змістовно-ціннісними проявами поведінки особистості, але він може набувати ознаки повсюдності й охоплювати всю поведінкову сферу. Особистісно руйнівна сила безпечності не сприяє досягненню духовно значущих цілей особистості. І чим віддаленіші вони у часі, тим ступінь безпечності суб'єкта підвищується.

Духовна безпечність стосується передусім цілей-цінностей найвищого рівня, що визначають сенс життя особистості. Тому психологічно загрозовою є і безпечність як підґрунтя життя суб'єкта в теперішньому часі, і безпечність як орієнтир майбутнього, простір якого творить морально-духовне зростання особистості. Духовна безпечність суб'єкта призводить до відчуження від власного *Я-ідеального*, тому його сенсожиттєві орієнтири

втрачають притягальну силу. У такій психологічній ситуації суб'єкт змушений експлуатувати свою безпечність, тобто діяти згідно з її природою. Заступивши собою вектор особистісного майбутнього як прагнення до духовної досконалості, безпечність підтримує активну Его-зону, коли суб'єкт вибудовує свою життєву стратегію на ґрунті лише тих утворень, які, по-перше, визначають його теперішнє (актуальна смисло-ціннісна структура), а, по-друге, які виникли без будь-яких зусиль суспільно значущої спрямованості. За такої характеристики ці утворення зрештою призводять до формування еґоїстичної ціннісної орієнтації особистості. В широкому розумінні суб'єкт з такою орієнтацією формує власну поведінку, за реактивним сценарієм, оскільки той чи інший внутрішній чи зовнішній стимул є безпосереднім засобом виклику його активності без будь-якого свідомого опосередкування, яке може стримати її або істотно скоригувати у суспільно важливому напрямі.

Чинники духовної безпечності особистості

Розуміння природи і джерел безпечності є передумовою вирішення проблеми, пов'язаної зі способом управління розвитком особистості. Щоб зрозуміти сутність безпечності, слід з'ясувати, яку психологічну реальність маскує цей психічний стан індивіда. Точніше кажучи, треба пояснити, яке внутрішнє утворення ховається за безпечністю і з якою метою це робиться.

В утробному періоді плід, маючи потенції до фізичного і психічного зростання, перебуває в тепличних умовах. Усі засоби, необхідні для формування організму індивіда, так би мовити, безпосередньо перетікають від організму матері до організму плода. Це період закінчується після народження. Відтоді малюк навіть для угамування голоду повинен докласти значних фізичних зусиль, що створює для нього певну незручність.

Якщо дитина постійно перебуває під надмірною опікою, у неї не формується досвід достатньої фізичної і психічної напруженості. Остання ж завжди потрібна там, де суб'єктові доводиться або створювати необхідні умови, або ж раціонально їх упорядковувати (як певну послідовність

перетворення та використання) для успішного виконання тієї чи іншої дії. Та головне, що відсутність турботи, дбання, журби змушує індивіда виявляти активність причинно-наслідкового типу детермінації (спонукання). На її основі й відбувається задоволення нижчих вітальних (біологічних) потреб та мотивів, що породжуються корінним почуттям себелюбства (заздрість, гнівливість, злопам'ятність, ненависть, гонористість, користолобство тощо).

На такому рівні морально-психологічної організації суб'єкт може функціонувати, не відчуваючи мук совісті, а лише переживаючи задоволення. Отже, між безпечністю і гордовитістю існує прямий зв'язок. Та коли такий суб'єкт потрапляє у якісно іншу соціально-культурну ситуацію, йому важко буває дотримуватися нових правил поведінки, інших життєвих цінностей. Тепер стійкий стан безпечності викликає у нього почуття зневіри у власних силах, розпачу, а то й відчаю. Все ж за цим емоційним тлом криється недорозвиненість свідомих вольових зусиль – цього головного механізму морально-духовного самоперетворення особистості. Тож у цьому випадку суб'єктові психологічно легше демонструвати свій розпач, аніж визнати власне моральне безвілля. Такий вольовий недорозвиток суб'єкта, *по-перше*, не сприяє його особистісному зростанню, а, *по-друге*, актуалізує деструктивну спрямованість мислення, яке збагачується сильною негативною емоційною енергією, і це породжує у нього устремління до асоціальної поведінки. Подібне явище властиве не лише для індивідів, який перебуває на ранніх етапах онтогенезу (молодший школяр, підліток, юнак), а може проявлятися і в пізніших вікових періодах. Характерною ознакою стану безпечності є те, що суб'єкт не тільки не дотримується важливих суспільно значущих вимог, а й ігнорує простіші. При цьому суб'єкт демонструє, що він не виконує їх через власну безпечність, а не через складність вимог.

Духовна напруженість як психічний стан людини

Опозицією духовній безпечності є духовна напруженість як глобальна внутрішня умова особистісного розвитку суб'єкта. Цей психічний стан

конкретно дає про себе знати як ретельність, запопадність, дбайливість, запальність людини, які вона проявляє своєю моральною діяльністю.

У пошуках джерел духовної напруженості особистості варто звернутися до положення про його вольове недорозвинення. У цьому контексті інтерес має викликати не нижчий (інстинктивний чи імпульсивний) рівень розвитку волі, а рівень свідомого вольового процесу, який і має породити відповідні вольові зусилля. Без останніх не буває тієї чи іншої морально-духовної дії (вчинку), оскільки вихованець подолати прагнення функціонувати за нормами духовної безпечності й тих цінностей, які сформувались у її межах. Відтак він свідомо стає на позицію закономірностей духовної напруженості, виховує в себе осмислене бажання оволодіти вищими морально-духовними добродіями і втілити їх у власній життєдіяльності. Така переоцінка цінностей надзвичайно психологічно складна, але необхідна для особистісного самовдосконалення вихованця. Сенс цієї колізії: змиритись з тим, що не до вподоби й відмовитись від бажаного. Отже, потрібні відповідні (на рівні свідомості) трансформації в емоційній структурі особистості: угамування одних пристрастей, переживання інших емоційних утворень з більшою силою.

Воля у розвитку духовної напруженості особистості

Важливим механізмом розвинутої вольової дії, її структурним компонент є *ціль* – суб'єктивний образ майбутнього результату. Йому надається статус бажаності стосовно того, хто ставить мету і досягає її. В цьому разі говорять про *мотив-ціль*. Зауважимо, що основні визначення поняття “ціль” виникли в рамках теорії предметно-перетворювальної (практичної) або навчально-пізнавальної діяльності. На нашу думку, пряме перенесення так представленої ідеї цілі у сферу морально-духовної діяльності видається недостатньо продуктивним. Річ у тім, що морально-духовна діяльність – це не суб'єкт-об'єктне відношення, а відношення *суб'єкт-суб'єктне*, тому й ціль тут як усвідомлений образ передбачуваного, бажаного результату має свою специфіку. Для морально-духовної цілі

суттєвим є обов'язкова подвійність результату, яка передбачає єдність образу результату стосовно автора морально-духовної дії („Я ділюся своїм надбанням”) і образу результату щодо суб'єкта, на якого ця дія спрямована і яка в ньому зумовлює певну зміну (*задовольняється якась його потреба*). Така структурна організація морально-духовної цілі робить її значно складнішою порівняно з ціллю предметно-перетворювальною, а отже, й психологічно важчою у її досягненні. Особливо це стосується цілей, пов'язаних із сенсом життя людини й відповідним йому ідеальним духовним образом „Я”. Це і є сфера майбутнього людини, яка має визначити його теперішнє, орієнтувати його на досягнення кінцевої смисло-ціннісної мети (жити за високим принципом творення добра). Та на заваді цьому процесові стоїть психологічна закономірність, згідно з якою чим віддаленіша у часі ціль, тим вона нереальніша, така, що ігнорується суб'єктом. Це означає, що сила емоційної складової (бажання) такої мети не є достатньою для планоїрної діяльності суб'єкта щодо її досягнення.

Отже, збільшення сили переживання бажання означає підвищення дієвості цілі як компонента морально-духовної волі, що є внутрішньою засадою основою духовної напруженості особистості. Стратегією у цій роботі має бути переведення емоції бажання з площини очікування його у площину активно-діяльнiсного устремління до нього. Подібна емоційна трансформація може бути досяжною завдяки цілеспрямованому перетворенню когнітивної складової морально-духовної цілі. Ця складова, що є усвідомленим образом передбачуваного результату (в нашому розумінні), у свідомості вихованця повинна бути піднята від рівня пізнавального конструкту до рівня переконання як конструкту, що відображає глибоку і обґрунтовану впевненість в істинності знання, принципу чи ідеалу. За такого перетворення й емоційна складова як ціннісний конструкт стає конструктом-пориванням, що обов'язково об'єктивується в дії.

Синтез переконання у морально-духовній сфері і відповідного поривання виражаються у внутрішній діяльності суб'єкта як вольове зусилля, яке поменшує духовну безпечність і утверджує духовну напруженість, відповідальну за добродійне зростання особистості.

Однак детермінація стану духовної напруженості вольовим зусиллям є його константою, тобто постійною спонукою, без якої не обійтись. Якби це було так, то індивід не витримав би такого психологічного напруження, адже тривале перебування його у полі дії вольового зусилля може призвести до значних нервових ускладнень. Вольове зусилля потрібне лише для початкового виникнення у суб'єкта стану духовної напруженості. Це найскладніший для нього етап, оскільки завжди важко буває виконати перший вольовий акт. Згодом морально-духовна ціль як компонент волі набуває власної спонукальної енергії, стає достатнім мотивуючим імпульсом. Звичайно, що таке мотиваційне перетворення можливе за доцільного педагогічного керівництва. Тому вихованець має усвідомити сутність тих змін, які відбуватимуться у процесі переходу від стану духовної безпечності до стану духовної напруженості. Завдяки такому порівняльному осмисленню і переживанню можливе перетікання емоційної енергії попереднього внутрішнього стану в наступний, надання останньому необхідної спонукальної сили. Тепер активність суб'єкта, яка мала вольовий характер, стає емоційно привабливою і більше не потребує докладання вольових зусиль. Емоційна привабливість нових морально-духовних цінностей, які є змістом духовної напруженості, набуває достатньої сили завдяки тому, що осмислення вихованцем власного життя активізує прояви совісті як додаткового особистісно розвивального фактора. Ці дві внутрішні інстанції починають діяти спільно задля успішного досягнення очікуваного результату.

Тактика подолання духовної безпечності та утвердження духовної напруженості

У методичному плані педагог, працюючи над подоланням духовної безпечності вихованця, спочатку має „розхитати” сформовану в нього ціннісну структуру егоїстичної спрямованості. Це треба здійснити через її самоаналіз, коли у вихованця під впливом суджень педагога виникає сумнів у правильності стилю свого морального життя. При цьому зусилля педагога спрямовуються лише на зону сумніву з метою її розширення. Далі педагог поступово домагається перецентрації мислення вихованця з власного інтересу на спосіб мислення, який орієнтує його на потреби іншої людини. Висуваючи нові моральні вимоги, педагог не лише мусить працювати над їх усвідомленням вихованцем, а й піклується про його моральний досвід, руйнуючи його моральні негативи і формуючи суспільно значущу моральну програму. Таке саногенне (оздоровче) мислення корисне й тим, що воно нейтралізує прояв тих почуттів, які не сприяють морально-духовному зростанню особистості й культивує вищі духовні переживання.

Психологічно філігранним (таким, що відзначається найтоншою роботою) повинно бути моральне самоставлення вихованця, особливо коли йдеться про самоосудження, яке розгортається за керівництва вихователя. Зазвичай така особистісна дія має на меті виявлення і усвідомлення вихованцем своїх суспільно несхвальних рис та їх емоційне самооцінювання, яке йому зараз неприємне, але об'єктивно характеризує реальну ситуацію його розвитку. Вважалося, що така внутрішня структура акту самоосудження є методично оптимальною, тому педагог її і культивує. Та поглиблене її осягнення дає змогу констатувати, що тут потрібне ще істотне доповнення для цільового продовження. Ідеться про *обов'язкову емоційну побудову вихованцем відповідної програми виправдання (послідовності способів дії з морально-духовного самоосудження)*. У такому разі моральне самоосудження буде продуктивнішим.

Інколи вихованці осуджують себе, але мета цієї дії далека від позитивної моральної самозміни. Тут немає будь-якого потягу до духовного засмучення чи каяття. Одні діти роблять це для того, щоб завдяки своїй

відвертості їх визнали ровесники. Бо моральні недоліки неоднаково видаються тяжкими, коли хтось інший відкриває їх і коли їх робить сам їхній носій. Інші вихованці внаслідок сильних емоційних переживань, ігноруючи будь-які оцінювальні дії, з крайньою безсоромністю озвучують власні недоліки немов чужі.

Важливим напрямом розгортання морального самоствавлення (окрім самоосудження) має бути *спрямований виклик у вихованця емоції гніву, а далі й ненависті до власної безпечності, а отже, і до тих деструктивних особистісних утворень, які пов'язані з нею*. Це емоційне переживання виявиться результатом сильної розумової зосередженості суб'єкта на всіх складових сфери безпечності та на здійсненні ним відповідного критичного самоосмислення. Слід сповна використати також позитивну дію почуття сорому. Тож важливою видається коректива щодо його перебігу. Переживання вихованцем сорому в ситуації радикальної зміни життєвих цінностей може бути добродійним, якщо не пов'язуватиметься лише з думками й оцінками вихователя як особи, що утверджує морально-духовні стандарти. Це емоційне переживання має бути реакцією на велике піклування вихователя, коли не ігноруються будь-які ситуативні моменти життя вихованця.

Єдність самоосудження і переживання самогніву та сорому вихованцем значно знижує силу духовної безпечності, що є досить важливим фактором його морально-духовного становлення. Якраз така внутрішня робота та її результат породжують прагнення вихованця бути у стані духовної напруженості. Таким чином, згадана єдність є дієвим підґрунтям для створення вольової форми мотивації процесу духовної напруженості.

Слід поступово нарощувати моральних діяння вихованця, які пов'язані з духовною напруженістю. Якщо суб'єкт виконуватиме навіть незначні моральні дії, то демонструватиме достатню запопадливість і стосовно справ великої моральної ваги. Хто ж нехтує першими, той не переймається і останніми.

За духовної напруженості кардинально змінюється сприйняття суб'єктом теперішнього і майбутнього часів, у межах яких відбувається його морально-духовний розвиток. Ці дві часові інстанції не роздільні у свідомості особистості, в теперішньому вона переживає і майбутнє, оскільки цільова воля демонструє свідомості суб'єкта як теперішнє те, що очікується. Лише за цієї умови морально-духовна ціль сповна визначить життєдіяльність особистості, поєднуючи її з бажаним добродієм ідеалом.

Розвиток духовної напруженості є рухом до стійкості цього психічного стану. Однак ця ідеальна мета однак не завжди досяжна через її надзвичайну складність. На цьому шляху виникають й регресивні моменти, коли те чи інше морально-духовне надбання девальвується, і суб'єкт діє за соціально несхвальними поведінковими схемами. Це означає, що духовна напруженість зазнає руйнівних зовнішніх і внутрішніх впливів, від яких особистість не має змоги надійно психологічно захиститись. Та головне в цій деструктивній ситуації – не вважати її за внутрішньо комфортну. Це досягається завдяки цілеспрямованим педагогічним діям, за яких деструктивна ситуація вихованця перестає бути монолітною. У вихованця виникають перші суперечливі судження, які селекціонуються ним за допомогою вихователя, і він обирає розвивально оптимальні ситуації.

Така духовно перетворювальна робота полегшується тим, що вихованець вже перебував у сфері вищої добродіємності, і вона вже не здається йому незвичайною. Йому важливо не втрачати надію на свою особистісну перспективу. Однак це очікування *не має бути пасивним, воно може вчасно збутися тільки через власне духовне самоперетворення*, яке відбувається на психологічному оптимумі, коли використовуються всі його розумово-почуттєві можливості вихованця.

Література:

1. Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д. А. Леонтьев. – 2-е изд., исп. – М.: Смысл, 2003. – 487 с.
2. Олпорт Г. С. Становление личности / Г. С. Олпорт. – М.: Смысл, 2002. – 464 с.
3. Тейлор Ч. Джерела себе / Ч. Тейлор. – К., 2005. – 696 с.